

Р. Я. Пиріг

МЕМУАРИ СУЧАСНИКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 років

Складний і напружений перебіг революційних процесів, невдача низки державотворчих проєктів, емігрантське буття стали потужним спонукальним мотивом до мемуарної творчості багатьох провідних постатей тієї доби. У міжвоєнний період був створений розлогий масив спогадів про революцію, які відображають особистісне сприйняття її активними учасниками тогочасних явищ, подій, постатей. Оскільки Українська революція була концентрованим виявом протиборства різних політичних сил, то вважаємо доцільним за критерій групування мемуаристів обрати їх належність до певних ідейно-політичних таборів: українського національно-демократичного та ліберально-консервативного; радянського; російського білого руху.

В сучасному українському джерелознавстві обмаль досліджень, присвячених саме цій категорії джерел. Серед загальних слід відзначити праці І. Войцехівської, С. Макарчука, спеціальних — А. Малика, Ю. Каліберди, М. Федуня та інших.¹ З огляду на це автор публікації ставить за мету:

- подати загальний огляд основних мемуарних груп;
- визначити їх змістовно-тематичну спрямованість;
- виконати інформаційно-бібліографічну функцію у зв'язку з новітніми виданнями (перевиданнями) мемуарів.

Переважає більшість провідних діячів Української революції залишили спогади, щоденники, синтетичні праці історико — мемуарного характеру. До цього їх спонукала іманентна потреба осмислити причини невдач державо-

творчих проєктів, пояснити свої позиції, дати оцінку іншим політичним силам і діячам, врешті здійснити історичну фіксацію подій, учасниками яких були самі.

Спогади не всіх діячів можна віднести до класичних творів цього жанру. Наприклад, широко відома праця В. Винниченка «Відродження нації»² поєднує в собі елементи історичного дослідження мемуарів, публіцистики і, навіть, белетристики. Хоч автор у передмові й запевняє, що не хотів «писати історію в академічному значінню цього слова»³, все ж виклад матеріалу він подає у хронологічній послідовності, робить спробу періодизації революційних подій та державотворчого процесу в Україні, поклавши в основу соціально-класовий принцип. У роботі досить широко використані документи та матеріали преси, що також надає їй дослідницьких рис. Водночас державні інституції, повідні політичні діячі подаються через призму власного, нерідко надто суб'єктивного бачення. А такі постаті, як С. Петлюра та П. Скоропадський, отримують не просто таврувальні, а брутально-гротескні оцінки.

Книга «Відродження нації» побачила світ у 1920 р. Це була перша узагальнююча праця одного з лідерів Української революції. Вона відіграла роль у концептуальному оформленні уенерівської історіографічної течії, яка стала домінуючою у міжвоєнний період. Прикметно, що праця В. Винниченка репринтно відтворена Політвидавком України у 1990 р., започаткувавши процес повернення творів найвидатніших представників української суспільно-політичної думки. У цей же час «Відродження нації» публікували часописи «Наука і суспільство» та «Дніпро».⁴ Нарешті у 2008 р. праця В. Винниченка вийшла однією книгою. На жаль, це знову репринтне відтворення, упорядник якого вилучив, навіть, покажчики, подані у виданні 1920р.⁵

Діяльність Центральної Ради знайшла відображення у спогадах її незмінного голови М. Грушевського. Вони надзвичайно важливі для розуміння концептуальних засад Української революції, відстоювання автономістсько — федералістських принципів у боротьбі з Тимчасовим урядом і, нарешті, причин та обставин проголошення державної самостійності. Характеристики та оцінки українських діячів сприяють персоніфікації українського історичного процесу.⁶

До класичних мемуарів належать й «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.) Д. Дорошенка. Видатний державний діяч і історик готував їх спираючись не лише на власні спогади, але й на документальний матеріал, який склав підґрунтя його фундаментальної «Історії України. 1917–1923 рр.». Спомини відображають не лише діяльність центральних органів української влади, але й працю провінційних адміністрацій Галичини та Чернігівщини, становлення дипломатичної служби України, надають переконливі політичні портрети тогочасних діячів.

Публікації спогадів Д. Дорошенка з'явилися на початку 1920 — х рр.⁷ Перше повне видання вийшло у Львові у 1923 р.⁸ Друге — 1967 р. в Мюнхені у 4-х частинах.⁹ На початку 1990-х рр. «Український історичний журнал» та «Хроніка 2000» опублікували фрагменти спогадів Д. Дорошенка.¹⁰ Нарешті, у 2007 «Мої спомини...» у повному форматі вийшли в Україні.¹¹ Органічне поєднання в особі Д. Дорошенка державного діяча, історика і мемуариста надає його спогадам високої достовірності.

Спогади гетьмана України П. Скоропадського цілком можна віднести до типових для цього жанру праць. Вони написані по «гарячих» слідах подій упродовж першої половини 1919 року. Автор їх не мав у своєму розпорядженні документальних матеріалів. Спомини гетьмана передають особистісне сприйняття побудови Української Держави на

консервативно-ліберальних засадах. Вони відзначаються високим ступенем персоніфікації тогочасного державотворчого процесу, подають характеристики основних діячів гетьманату. Спогади П. Скоропадського не тільки важливе джерело фактологічної інформації, але й відображення його світоглядних, політичних та ментальних засад.

Частково спогади П. Скоропадського публікувалися у 1920-х рр. у Відні.¹² Перевидані були в Україні у 1992 р.¹³ та в Росії у 1994 р.¹⁴ Перше повне наукове видання спогадів гетьмана в Україні було здійснене у 1995 р.¹⁵ Прикметно, що у 2008 р. вони були перевидані у Москві під назвою «Проект "Украина", или Звездный час гетмана Скоропадского».¹⁶ При цьому укладач книги О. Смирнов запевняє читача, що спогади «ще ні разу не видавалися ні на Україні, ні в Росії».¹⁷ Фактично ж він видрукував текст українського видання 1995 р., вилучивши весь науково-довідковий апарат — передмову, примітки, покажчики, ілюстрації.

Працю одного з провідних діячів Директорії УНР І. Мазепи «Україна в огні і бурі революції» науковці — бібліографи відносять до категорії спогадів. На наш погляд, як й «Відродження нації» В. Винниченка, це синтетичне видання дослідницького, мемуарного і археографічного характеру. Щодо останнього, то підстави для такої кваліфікації дають включені до книги численні документи, матеріали, епістолярій. Це універсали Центральної Ради, декларації Директорії УНР, ухвали Національної Ради ЗУНР, документи міждержавних відносин, листування тощо. Вперше робота І. Мазепи вийшла в 1942–1943 рр. у Празі.¹⁸ Друге видання побачило світ у Мюнхені.¹⁹ В Україні здійснено перевидання книги у 2003 р.²⁰

Один з найближчих однодумців В. Винниченка М. Шаповал у 1920–1930-ті рр. у Празі публікував спомини про окремі епізоди революційної боротьби та державного

будівництва в Україні. Зокрема, про ухвалення Акту злуки та діяльність Директорії УНР в 1919 р.²¹ Тільки в 1958 р. у США були видані систематизовані спогади про добу Гетьманату та Директорії.²² Уривки з них у серпні 1990-х рр. опублікував журнал «Вітчизна».²³ Прикметною рисою цих спогадів є акцентація на персональній відповідальності С. Петлюри за невдачі будівництва УНР.

Розлогі спогади «Сторінки минулого» залишив відомий діяч, урядовець і дипломат О. Лотоцький. Вони охоплюють досить широкий часовий діапазон з кінця ХІХ до 1920-х рр.²⁴ Автор подає цікаві відомості про діяльність урядів УНР, гетьманату, боротьбу за автокефалію української церкви, початки української дипломатії та інше. Окремо він видав спогади про діяльність посольства УНР у Туреччині. Переконливості розповідям О. Лотоцького сприяють опубліковані у додатку документи: ноти, меморандуми, листування з МЗС Туреччини, Франції, Англії, представниками Антанти та ін.²⁵

Докладні і цікаві спогади подав український діяч і дипломат М. Галаган. Упродовж революції йому довелося представляти українську державу на Кубані, в Румунії та Угорщині. Його спогади змальовують досить переконливу картину становлення української дипломатичної служби.²⁶ Спогади у 4-х частинах були опубліковані на початку 1930-х рр. у Львові. Сучасне наукове їх видання побачило світ у 2005 р. Спогади іншого українського діяча Н. Григорієва присвячені добі Центральної Ради і Директорії УНР.²⁷ Як і М. Шаповал, він критично налаштований щодо діяльності С. Петлюри. У 1925 р. видав спеціальну брошуру «Петлюрівщина».²⁸

Книга відомого діяча УПСР і міністра УНР М. Ковалевського «При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії» вийшли вже по його смерті у 1960 р. Це ґрун-

товна праця, яка подає багато цікавих епізодів з діяльності партії українських есерів, Центральної Ради, Ради народних міністрів, проведення аграрної політики, відносин з німецьким командуванням тощо.²⁹ Залишили спогади про урядову та громадську роботу чимало й інших міністрів українських урядів. Зокрема, І. Фещенко-Чопівський, К. Мацієвич, В. Леонтович. Частина з них опублікована й в Україні.³⁰ Слід відзначити, що спогади колишнього прем'єра УНР С. Остапенка були видані в СРСР у «Чорній книзі», де розвінчувалася антантівська окупація радянської Росії.

Відомий український діяч і дипломат С. Шелухін у своїх спогадах та статтях пише про зовнішньополітичну діяльність українських урядів доби Центральної ради, мирні переговори гетьманату з РСФРР, договір УНР з Польщею, Мирну конференцію в Парижі. Для цих публікацій характерне досить широке звернення до документів.³¹ Голова дипломатичної місії УНР у Римі Є. Онацький залишив спогаді про діяльність українського представництва при Ватикані, поширення знань про Україну в Італії, зокрема видання часопису «La voce del Ucraina».³² Інші українські дипломати також у своїх спогадах описують працю посольств УНР у Данії (Д. Левицький)³³, Великій Британії (А. Марголін).³⁴ Крім того, останній опублікував спогади про українську місію до Одеси для переговорів з представниками Антанти.³⁵

Спогади багатьох визначних українських діячів, фундаторів дипломатичної служби України опубліковані у збірнику «Дипломатія УНР і Української Держави в документах і спогадах сучасників. У двох томах». У книзі вміщені фрагменти з мемуарів Д. Дорошенка, Д. Левицького, М. Залізняка, О. Севрюка, а також глави МЗС Австро-Угорщини О. Черніна та інших. Змістовно превалюють теми участі українських дипломатів у Брестській та Паризькій мирних конференціях.³⁶

Досить рідкісними є спогади про розвиток культури в добу Української революції. Відомий бібліограф та книгознавець Л. Биковський у середині 1960 рр. почав публікацію споминів під прикметною назвою «Книгарні, Бібліотеки. Академія». На початку 1970-х рр. вони вийшли окремою книгою.³⁷

Серед провідних західноукраїнських діячів найбільш розлогі спогади залишив Л. Цегельський.³⁸ Головним чином вони стосуються утворення ЗУНР, проте автор подає досить цікаві спостереження про події в Наддніпрянській Україні, зокрема в добу гетьманату та початку діяльності Директорії УНР. Слід відзначити, що спомини Л. Цегельського викликали критичні відгуки. Зокрема, І. Кедрин підготував з цього приводу спеціальну брошуру.³⁹ Спогади К. Левицького, К. Трильовського, Д. Палієва, О. Кузьми, М. Рудницької розкривають різні аспекти утворення та початкового етапу діяльності ЗУНР.⁴⁰ О. Назарук у споминах головну увагу приділив добі гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР, в яких він займав високі урядові посади. Вже в 1920 р. у Відні він видав досить об'ємну книгу спогадів. Друге видання її вийшло 1978 р. у США.⁴¹ Лише один із спогадів присвячений діяльності галицької делегації на Ризькій мирній конференції.⁴²

Спогади полковника Є. Коновальця розкривають роль українських січових стрільців у революційних подіях на Україні в добу Центральної Ради та Гетьманської держави. Вони вийшли в Празі у 1928 р. На початку 1990-х рр. були опубліковані в журналі «Київ».⁴³ Історію формувань УСС також висвітлюють А. Мельник, Р. Дашкевич, О. Думін, Р. Сушко, М. Заклинський та інші.⁴⁴

Історія Української Галицької Армії знайшла найбільш системне відображення в спогадах С. Шухевича.⁴⁵ Вони охоплюють час з листопада 1918 до серпня 1919 рр. Кожна

з 5-ти частин праці, за задумом автора, становить певний етап у складному бойовому шляху УГА. Дії УГА після переходу за Збруч подають у своїх спогадах генерали А. Кравс, В. Курманович, М. Безручко та інші.⁴⁶

Особливу роль у тематичній публікації спогадів про січових стрільців та УГА відіграв львівський щорічник «Історичний календар-альманах Червоної Калини». На його сторінках з 1924 по 1939 рр. вміщені сотні спогадів. Невеликі за обсягом матеріали безпосередніх учасників подій подають відомості про окремі військові операції чи бойові епізоди. Крім спогадів публікувалися фрагменти з щоденників та записників. Аналогічну роботу, але дещо менших масштабів проведено й іншим львівським виданням «Календар-альманах «Дніпро».

Серед іноземних мемуаристів насамперед слід виділити німецьких та австрійських діячів. Це праці одного з творців Брестського миру генерала М. Гофмона, фактичного ідеолога «східної» політики військової партії у Німеччині генерала Е. Людендорфа, міністра закордонних справ Австро-Угорщини О. Черніна.⁴⁷ Вони були видані у перекладі російською. Їх спогади важливе джерело для реконструкції історії відносин УЦР та Гетьманату з центральноєвропейськими монархіями, з'ясування їх цілей у наданні Україні союзницької допомоги, оцінки провідних українських діячів. На жаль, спогади провідної постаті тогочасних німецько-українських відносин В. Гренера й досі залишаються не перекладеними.⁴⁸ Лише частково цю прогалину заповнює наукова розвідка В. Дмитришина про колекцію документів, відомому як «папери Гренера».⁴⁹ Яскраві спогади про добу гетьманату залишив посол Фінляндії в Україні Г. Гуммерус.⁵⁰

Окрему групу становлять мемуари провідних українських військових діячів. Серед них виділяються спогади

генерал-полковника М. Омеляновича — Павленка. Вони відображають складний процес творення національних збройних сил, подають опис багатьох бойових операцій УГА і Армії УНР, зокрема Зимового походу 1919–1920 рр. Спогади містять й цікаві спостереження щодо розвитку революційних подій на Катеринославщині, Полтавщині, Одещині. Досить відверто він пише й про взаємини вищих урядовців УНР і військовиків, дає критичні оцінки С. Петлюри як військового діяча. Написані в основному у середині 1920-х років спогади М. Омеляновича-Павленка уривками публікувалися в різних українських еміграційних виданнях.⁵¹ Частина була передана до Музею визвольної боротьби у Празі і відклалася в архівних фондах. Зокрема, спогади «Останній відворот» були виявлені істориком М. Ковальчуком в ЦДАВО України.⁵² Саме він упорядкував найбільш системне видання мемуарів генерала М. Омеляновича-Павленка, яке побачило світ у 2007 р.⁵³

Системні спогади залишив генерал В. Петрів. Вони охоплюють 1917–1921 рр. Автор описує процес українізації армії, бойові дії українських частин проти більшовицьких військ навесні 1918 р., службу в армії гетьманату і Директорії УНР, зокрема військовим міністром і начальником Генерального штабу. Спогади багаті фактичним матеріалом, хоч великих узагальнень автор унікав. Спомини В. Петріва чотирма частинами вийшли у Львові упродовж 1927–1931 рр.⁵⁴ Окремі матеріали про Житомирську юнацьку школу, Запорізький гайдамацький полк, похід січових стрільців до Криму публікувалися в періодичній пресі⁵⁵. У 1993–1995 р. журнал «Вітчизна» здійснив передрук споминів генерала.⁵⁶ Нарешті, творча спадщина В. Петріва була видана в Україні двома книгами. Поряд з працями військово-історичного характеру до них включені листи та спогади.⁵⁷

Деяко інший характер носять спогади іншого українського військовика-поручника Н. Авраменка. Вони нещодавно були опубліковані. Автор через особистісне сприйняття подає фронтовий побут, становлення українських частин, бойові дії в 1917–1919 рр., Зимовий похід, життя в таборі інтернованих вояків.⁵⁸ⁱ

Знакова і одна з найсуперечливіших постатей доби Української революції – Н. Махно також написав досить розлогі спогади. Їх перша книга «Русская революция на Украине: от марта 1917 г. по апрель 1918 г.» вийшла в Парижі у 1929 р. Наступні книги – у 1936 і 1937 рр. за редакцією С. Воліна.⁵⁹ Спомини доведені до кінця 1918 р. Інтерес до особи селянського вождя був настільки сильним, що вже в 1991 р. спогади Н. Махна у репринтному вигляді відтворило видавництво «Україна».⁶⁰ Цього ж року вийшов збірник «Махно Н.И. Воспоминания, материалы и документы».⁶¹ Потім спогади перевидавалися у Москві та Харкові.⁶² У 2008 р. спогади Н. Махно та щоденник його дружини Г. Кузьменко видані під назвою «Сповідь анархіста».⁶³

Окремо слід відзначити спогади двох генерал-хорунжих армії УНР Ю. Тютюнника та М. Какуріна, які згодом стали на службу радянській владі. Перший брав активну участь в українському військовому русі і ці події у своїх спогадах до переходу в СРСР виклав досить об'єктивно під псевдо Г. Юртик.⁶⁴ В 1924 р. в Харкові вийшли його спогади «З поляками проти Вкраїни»,⁶⁵ де події польсько-більшовицької війни інтерпретувались у дусі радянської офіційної політики.

М. Какурін як начальник відділу історії громадянської війни при штабі Червоної армії разом з відомим радянським воєначальником Р. Ейдеманою став автором офіційної історії громадянської війни. Залишив також двотомник спогадів «Как сражалась революция».⁶⁶

На відміну від мемуарів щоденники належать до менш поширених історичних джерел. Зовсім небагато провідних діячів доби Української революції мали час, змогу і бажання вести постійну фіксацію динамічного і складного перебігу подій. На наш погляд, найбільш інформативними і досить об'єктивними слід вважати щоденникові записи відомого українського діяча Є. Чикаленка. Формально залишаючись поза владними структурами, але будучи щільно інтегрованим у «кухні» політичного життя він залишив цікаві та змістовні спостереження, міркування й оцінки подій доби Центральної Ради та Гетьманату. Написані в еміграції, вони тільки на початку 1990-х рр. побачили світ в часописах «Україна» та «Слово і час». ⁶⁷ Наукова публікація «Щоденників» Є. Чикаленка була здійснена у 2004–2005 рр. ⁶⁸

В. Винниченко також вів щоденник. Виданий Г. Костюком у 1980 р., перший том охоплює період з 1911 по 1920 рр. Слід відзначити, що записи доби української революції не відзначаються регулярністю та докладністю. Очевидно, цьому заважала напружена державна, громадсько-політична робота в період Центральної Ради та активна опозиційна діяльність за гетьманату, а потім перебування в еміграції. Однак щоденник є досить цінним джерелом інформації про політичні події в тогочасній Україні. Містить він й цікаві матеріали до біографії В. Винниченка. ⁶⁹

Відомий український політичний діяч і публіцист Д. Донцов у 1918 р. займав посаду директора Українського телеграфного агентства. Він вів щоденникові записи, які були видані в 1954 р. Вони містять цікаві спостереження та оцінки внутрішньої і зовнішньої політики гетьмана П. Скоропадського. ⁷⁰ У 1990-ті рр. вони публікувалися в Україні. ⁷¹

У 1958 р. був виданий щоденник відомого українського діяча, члена Директорії УНР М. Шаповала. Хронологічно записи охоплюють період з кінця лютого 1919 р. і відобра-

жають дипломатичну та громадсько-політичну діяльність автора.⁷²

Записки одного з лідерів партії українських есерів, військового міністра УНР О. Жуковського не є типовим щоденником. Проте вони містять цікаву інформацію про роботу закордонної делегації УПСР, поїздки за дорученням М. Грушевського «для замирення» до УСРР тощо. Включене до публікації й листування. Вперше були опубліковані в 1983 р.⁷³

Серед цієї категорії історичних джерел рельєфно виділяються щоденники академіка В. Вернадського. З точки зору тематичної особливо цікавими є дві сюжетні лінії — Українська академія наук і влада (гетьманська, радянська, білогвардійська) та роль партії кадетів у гетьманській державі. Опрацьовані науковцями НАН України, щоденники її фундатора побачили світ у 1994, 1997 рр.⁷⁴

Російська військова мемуаристика за радянських часів була закритою у спецсховах бібліотек. Проте останнього десятиліття вона переживає справжній ренесанс. Видавництва Москви, Санкт-Петербурга, Мінська зробили справжній прорив у справі публікації праць вождів білого руху. Перевидані окремо мемуари А. Денікіна, П. Врангеля, П. Краснова та багатьох інших.⁷⁵ А нещодавно вийшов фундаментальний збірник «Белое движение», де воєдино зібрані мемуари трьох названих генералів.⁷⁶

Вони чимало місця відводять Україні, особливо гетьманській державі П. Скоропадського. Не дивлячись не неприйняття усіма ними незалежної України, ставлення до неї та її глави було різним. Різко негативним у А. Денікіна: «Національний шовінізм і українізація лягли в основу програми гетьманського уряду».⁷⁷ Що було явним перебільшенням, сформованим у генерала донесеннями з Києва українофоба В. Шульгіна. До національного питання по-

вертається генерал і в розділах про правління білих на Україні у 1919 р. Він допускає за мирних умов певне культурне самовизначення, але ніяк не може погодитися з тим, що переважна більшість adeptів української культури «ото-тожнюють її з принципами української незалежності».⁷⁸

Об'єктивістські оцінки гетьмана подав П. Врангель: «Він (Скоропадський) прекрасно служив, відзначався великою старанністю, рідкісною добросовісністю і величезною працездатністю». Водночас барон наголошував, що «порив, розмах і швидкість рішень не були йому властиві». Не дивлячись на люб'язний прийом, П. Врангель відмовився від запропонованої посади начальника штабу гетьмана.⁷⁹

Донський отаман П. Краснов позитивно оцінював П. Скоропадського «старого товариша, майже друга», адже їх об'єднувала тодішня спільна проницька орієнтація, завдання створення антибільшовицьких військових сил та нелюбе ставлення обох до керівництва Добровольчої армії. Головну слабкість гетьманського режиму він бачив у відсутності дієздатної української армії.⁸⁰

Цінним історичним джерелом є й мемуари генерала О. Черячукіна, отамана Зимової станції (посольства) Все-великого Війська Донського в Україні «Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г.».⁸¹ Він не тільки послідовно викладає розвиток стосунків України і Дону, але й багато інших подій, свідком яких він був у Києві. Спогади важливі й з точки зору політики Німеччини щодо цих державних утворень, а також до Добровольчої армії. Записки генерала Г. Лейхтенберського присвячені проблемі формування Південної армії, участі у цьому процесі П. Скоропадського, військового міністерства Української Держави, німецької допомоги тощо.⁸² Цю ж тему висвітлив ще один генерал П. Залеський, колишній харківський губернський староста, підготувавши спеціальний історичний нарис.⁸³

Чимало російських діячів, які у 1918 р. перебували в Україні, опублікували свої спогади про гетьманат. Це, зокрема, В. Шульгін, В. Гурко, Є. Трубецкой та інші.⁸⁴ Їх об'єднує різке неприйняття самої можливості існування незалежної України, а звідси й абсолютно упереджені оцінки діяльності уряду і гетьмана. Так, В. Гурко пише про наміри П. Скоропадського, «звільнивши Росію, приєднати до малоросійського гетьманства всеросійський престол».⁸⁵ Ці спогади також подають важливі дані про функціонування в Києві та інших містах численних російських організацій монархічного, консервативного, шовіністичного спрямування.

Не випадково на рельєфну антиукраїнську спрямованість цих мемуарів звернули увагу більшовицькі ідеологи. У 1930 р. в серії «Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев» був упорядкований збірник «Революция на Украине по мемуарам белых».⁸⁶ Нинішнього читача здивує підбір авторів спогадів. Поряд з російськими діячами А. Денікіним, А. Лукомським, В. Гурко тут подані фрагменти з праць В. Винниченка та Д. Дорошенка, які для укладачів з їх класовою однолінійністю були незаперечно «білими». Зрозуміло, що з розлогих публікацій були вибрані місця, які демонстрували «контрреволюційність» та «антинародність» українських урядів. З спогадів В. Винниченка взяті уривки таврувальної риторики щодо С. Петлюри, а у Д. Дорошенка критичні оцінки діяльності Центральної Ради. На початку 1990-х рр. в Україні вийшло репринтне відтворення цього збірника.

Спомини про гетьмана П. Скоропадського залишили його перший біограф А. Маляревський, старший ад'ютант князя В. Кочубея, заступник державного секретаря проф. М. Могилянський. У різний час їхні праці були опубліковані в російськомовних емігрантських виданнях.⁸⁷ До речі, М. Могилянський підтримував відносини з П. Скоро-

падським й після падіння гетьманату. У 1993 р. журнал «Минувшее» опублікував фрагменти з його щоденників та листи до нього П. Скоропадського.⁸⁸

Щоденник одного з кадетських лідерів П. Мілюкова, який у 1918 р. тривалий час перебував в Україні, важливі не тільки для з'ясування причин його політичної переорієнтації з антанто — на германофільську і навпаки, але й впливу на українських міністрів-кадетів. Фрагменти щоденника про переговори П. Мілюкова з німцями публікувалися в США.⁸⁹ Новітнє видання щоденника вийшло в 2005 р. у Москві.⁹⁰

На відміну від діячів української революції, які опинилися в еміграції, провідні керівники КП(б)У не залишили системних спогадів. Хоч багато з них упродовж 1920-х рр. подали свої спомини про певні періоди та епізоди боротьби більшовицьких організацій за встановлення та захист радянської влади. Виняток становлять спогади В. Затонського, які у 1929-1930 рр. публікував журнал Істпарту ЦК КП(б)У «Літопис революції».⁹¹ Вони мали прикметну назву «Із спогадів про українську революцію». В подальшому термін «Українська революція» офіційно не використовувався.

Спогади В. Затонського охоплюють досить широкий спектр важливих подій в Україні доби революції та громадянської війни. Колишній член Центральної Ради подає своє бачення боротьби в цьому органі у жовтнево-листопадові дні 1917 р., акцентує увагу на діяльності київських та харківських більшовиків, наводить цікавий фактичний матеріал. Значне місце відведено розкриттю ролі В. Леніна в справі утворення КП(б)У, відновлення в Україні радянської влади, ставлення до інших партій. Слід відзначити, що оцінка автором ленінської тактики щодо лівих есерів була піддана критиці. В. Затонський у спеціальному листі до редакції «Літопису революції» змушений був визнати,

що він недооцінив гнучкість політики В. Леніна стосовно цієї партії.⁹²

До категорії власне мемуарів слід віднести фундаментальну працю відомого більшовицького діяча В. Антонова-Овсієнко «Записки о гражданской войне»,⁹³ над якою автор працював від початку 1920-х рр. Упродовж 1924–1933 рр. вийшло 4 томи загальним обсягом близько 1300 сторінок. Левова частка матеріалів присвячена подіям на Україні. Це найбільш системний вклад радянським воєначальником перебігу боротьби проти сил «контрреволюції». Незважаючи на партійно-класовий підхід, односторонність оцінок сил протилежного табору, «Записки» В. Антонова-Овсієнка містять багатий фактологічний матеріал, досить точну хронологію подій, добре персофіковані. Сильною стороною праці є використання документів, карт, схем. Уривки з цих спогадів протягом 1929–1931 рр. публікував журнал «Літопис революції». Вони відображають бойові дії Червоної армії та Антанти. Досить розлого викладені й складні стосунки радянського командування з Н. Махно.⁹⁴ Це наймасштабніша публікація спогадів у виданні Істпарту ЦК КП(б)У.

Інша відома діячка більшовицької партії Є. Бош також залишила досить розлогі спогади «Год борьбы: Борьба за власть на Украине с апреля 1917 до немецкой оккупации», яка вийшла в 1925 р. у союзному «Госиздате». Основний фактичний матеріал присвячений більшовизації російської армії та боротьбі проти Центральної Ради.⁹⁵

Спогади відомих більшовицьких діячів Г. Петровського, Е. Квірінга, С. Покко, Я. Ряппо, А. Іванова, Р. Терехова, Ф. Зайцева були присвячені встановленню радянської влади у промислових центрах України — Катеринославі, Харкові, Юзівці, Луганську, Миколаєві та Києві.⁹⁶ Спільною рисою цих праць є акцентація на діяльності більшовицьких організацій, утворенні Червоної гвардії, ролі

робітничих колективів, націоналізації підприємств. Невід'ємним атрибутом виступають висвітлення ролі В. Леніна та ЦК РСДРП(б), а також критика опортуністичних дій меншовиків та контрреволюційності Центральної Ради. Слід зазначити, що у перших публікаціях спогадів стадія «контрреволюційності» починалася з жовтня 1917 р., а в кінці 1920-х рр. було поширена на всю діяльність УЦР.

Слід відзначити, що частина матеріалів була певним симбіозом спогадів із елементами історично-дослідницького характеру. Зокрема, Г. Петровським були використані листівки та преса, а сама праця мала досить претензійну назву «Очерк из истории Октябрьской революции в Донбассе».

На власних враженнях побудовані й публікації одного з провідних радянських діячів і не зовсім типового більшовика, лідера групи федералістів в КП(б)У Г. Лапчинського. Вони подають історію встановлення радянської влади в Україні, діяльності ЦВК та народного секретаріату УСРР.⁹⁷ При підготовці матеріалів автор використав й документи, зокрема постанови цих органів. Написані вже після піддання більшовицькому «остракізму», праці Г. Лапчинського витримані в руслі установок ЦК КП(б)У щодо висвітлення історії революційних подій.

Слід відзначити, що журнал «Літопис революції» став фактичним монополістом в царині публікації спогадів провідних більшовицьких діячів. Він був органом створеної у 1921 р. Всеукраїнської комісії по історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (більшовиків) України. Першими напрацюваннями комісії й стало збирання спогадів. Саме вони увійшли найбільшим розділом до першого номера «Літопису революції» у 1921 р. Істпарт тоді працював при ВУЦВК, а агітпроп ЦК КП(б)У не мав ще надто потужного впливу на редакційну політику. Так, журнал поряд із спогадами Г. Петровського, Е. Квірінга та інших вмівив й мате-

ріали одного з перших українських націонал-комуністів С. Мазлаха, співавтора одіозної, з точки зору ЦК КП(б)У, брошури « До хвилі (Що діється на Україні і з Україною)». ⁹⁸ У його спогадах жовтневі події на Полтавщині подані у контексті розв'язання національного питання в Україні. Спочатку вони не привернули уваги і лише згодом в умовах розробки теоретичних проблем історії революції С. Мазлах був підданий критиці за переоцінку ролі Центральної Ради, яку він кваліфікував як перший етап українського Жовтня. ⁹⁹

Створення розгалуженої мережі Іспартів, підпорядкування їх безпосередньо місцевим партійним комітетам сприяло активізації їх діяльності по збиранню та опрацюванню документів, спогадів, преси, листівок з історії Жовтневої революції та КП(б)У. Накопичення цих матеріалів дозволило підготувати й видати тематичні збірники спогадів в регіональному розрізі. До десятиріччя Жовтневої революції вони вийшли у Києві, Дніпропетровську, Харкові і Артемівську (тодішній столиці Донбасу — *Р.П.*). ¹⁰⁰

Якщо журнал «Літопис революції» виконував завдання публікації спогадів діячів вищого ешелону, то ці збірники подають різноманітні за змістом, обсягом, рівнем викладу матеріали про жовтневі події 1917 р. в окремих містах, повітових центрах, залізничних вузлах, селах. Вони містять фактичний матеріал, хронологію подій, сприяють їхній персоніфікації. Аналіз цих спогадів показує певну схематичну заданість, гіперболізацію ролі більшовицьких організацій, оцінку інших політичних сил як контрреволюційних, насамперед, представлених Центральною Радою. Інші окружні Іспарти аналогічних збірників не видали, а на початку 1930-х були взагалі реорганізовані. Їх функції перейшли до партархівів новостворених областей.

У післявоєнний час до роковин Жовтневої революції вийшли лише кілька збірників спогадів. Ця робота була до-

ручена Інституту історії партії при ЦК Компартії України, який у 1957 і 1967 рр. видав ґрунтовні збірники спогадів учасників Жовтневої революції, впорядковані співробітниками сектору партійного архіву.¹⁰¹ До першої книги включені почасти вже публіковані раніше матеріали провідних більшовицьких діячів, а також нові спогади керівників місцевих партійних організацій. Друга книга має значно ширші хронологічні рамки, оскільки включає й спогади учасників громадянської війни. На відміну від довоєнних ці видання мали передмови, науково-довідковий апарат, ілюстрації. Вийшли також три обласних збірники спогадів учасників революції на Катеринославщині, Миколаївщині та Київщині (1957, 1959, 1977 рр.).¹⁰² Останнім прирадянським випуском спогадів учасників громадянської війни книжного формату було видання збірника «Нас вдохновляла революция (1978 р.).¹⁰³

На початку 1990-х рр. спогади деяких більшовицьких діячів були перевидані чи передруковані в періодичній пресі. Зокрема, побачила світ книга Є. Бош «Год борьбы» з сучасною передмовою, примітками, ілюстраціями та фрагментами епістолярної спадщини авторки. Спогади В. Затонського і Г. Лапчинського передрукували журнали «Архіви України» та «Україна».¹⁰⁴

Порівняльний аналіз мемуарів визначних українських і більшовицьких діячів показує суттєву різницю між ними. Перші — маючи іманентну потребу в осмисленні причин власних поразок та винесення уроків, залишили ґрунтовні спогади. Інші — вийшли з революції переможцями, поринули у партійну, радянську, господарську роботу вірячи в комуністичну перспективу. Безумовно, далася взнаки й суттєва різниця в рівнях освіченості. Тому перші в своїх рефлексіях демонструють ґрунтовний аналіз подій, конкретні оцінки, глибокі узагальнення, власну індивідуальність.

Другі — писалися добровільно-вимушено, на замовлення Істпарту, а тому відзначаються певним схематизмом та уніфікованістю.

Природно, що спогади представників усіх таборів несуть відбиток суб'єктивізму. Однак українські автори виказують це рельєфніше, демонструючи міжособистісні протистояння та неприязні, традиційну неконсенсусність національних лідерів, нерідко опускаючись до персональних образ. Для мемуаристів Білого руху суттєвою перепоною до об'єктивного висвітлення подій стала ідеологічна заангажованість, сприйняття як ворожої й УНР й УСРР.

---

¹ *Войцехівська І.* З історіографії української мемуаристики// Вісн. КНУ ім. Т. Шевченка. Сер. Історія. — К., 2001. — Вип. 54; *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України. — Львів, 1999; *Малик А.* Мемуари як джерело з історії Української революції (березень 1917 — квітень 1918 рр.). — Львів, 1999; *Каліберда Ю.* Мемуари про військову політику Української держави доби гетьмана Павла Скоропадського//Воєн. Історія. 2002. — № 5–6; *Федунь М.* Мемуарна спадщина Осипа Назарука. — Брошнів, 2000.

² *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції, кінець 1917 р. — грудень 1919 р.). В 3-х частинах. — Київ–Відень, 1920.

³ Там само. — ч.1. — с.10.

⁴ Див. «Наука і суспільство». — 1990 — № 5–12; — 1991. — № 1–6: «Дніпро». — 1990. № 8–10; — 1991. — № 1–8

⁵ *Винниченко В.* Відродження нації. Заповіт борцям за відновлення. — К., 2008.

⁶ *Грушевський М.* Спомини. — Київ. — 1987. — № 8–11.

⁷ *Дорошенко Д.* Замітки до історії 1918 року на Україні//Хліборобська Україна. — Відень, 1921. — Кн. 3; *Дорошенко Д.* Война и революция на Украине//Историк и современник. — Берлин, 1922. — кн. 1–5;

⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). У 4-х частинах. — Львов, 1923.

⁹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). У 4-х частинах. — Мюнхен, 1969.

¹⁰ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920)// Український історичний журнал. — 1992. — № 6, 7–8, 9, 12; 1993. — № 1, 2–3, 4–6, 7–8; Так само// Хроніка 2000. — К., 1998. Вип. 23–24.

¹¹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). — К., 2007.

¹² *Скоропадський П.* Спомини//Хліборобська Україна. — Відень. — 1922–1925. — Кн., IV, V.

¹³ *Скоропадський П.* Спомини. — К., 1992.

¹⁴ *Скоропадський П* «Україна будет!»:из воспоминаний// Минувшее. Исторический альманах. — М. — Спб., 1994. — Вып.17.

¹⁵ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ–Філадельфія. 1995.

¹⁶ *Смирнов А.* Проект «Україна» или Звездный час гетмана Скоропадского. — М., 2008.

¹⁷ Там само. — С.31.

¹⁸ *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції 1917–1921. — Ч. 3. — Прага, 1943.

¹⁹ *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції 1917–1921. — Вид. 2-е. — Мюнхен, 1950-1952.

²⁰ *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції 1917–1921. — К., 2003.

²¹ *Шаповал М.* 22 січня (спомини і висновки) //Трудова Україна. — Прага, 1932. — № 2, 3–4, 5–6, 7–8, 9; Його ж. Занепад УНР //Нова Україна. — Прага, 1928. — № 4–6.

²² *Шаповал М.* Гетьманщина і Директорія: спогади. — Нью-Йорк, 1958.

²³ Див. «Вітчизна». — 1995. — № 11–12; — 1996. — № 1–2, 5–6, 7–8.

²⁴ *Лотоцький О.* Сторінки минулого: спогади 19 ст. і початку 20 ст. в історії українського народу та відродження Української православної церкви. У 4-х кн. — Варшава, 1932.

²⁵ *Лотоцький О.* В Царгороді. — Варшава, 1939.

²⁶ *Галаган М.* 3 моїх споминів. У 4-х ч. — Львів, 1930.

²⁷ Григорієв Н. Весна української революції: спогади учасника. — Львів, 1938; *Його ж.* Спогади «руїнника»: про те, як ми руйнували тюрму народів, а будували свою хату. — Львів, 1937.

²⁸ Наш Гр[Григорієв Н.]. Петлюрівщина // Нова Україна, Прага, — 1925. — № 1.

²⁹ Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. — Інсбрук, 1960.

³⁰ Феценко-Чопівський І. Хроніка мого життя: спогади міністра Центральної Ради й Директорії. — Житомир, 1992; *Мацієвич К.* На земській роботі //Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). — Прага, 1930; *Леонтович В.* Спомини утікача. — Берети, 1922; *Його ж.* : Уривок спогадів із революційних часів // Календар-альманах «Дніпро» на переступний рік 1936. — Львів, 1935.

³¹ Шелухін С. Доба Центральної Ради// Вільна Україна. — Нью-Йорк, — 1966. — № 53; *Його ж.* Мирові переговори між Українською Державою і РСФРР в1918 році // Там само. — 1965. — № 45; *Його ж.* Варшавський договір між поляками і Петлюрою 21 квітня 1920 року. — Прага, 1926; *Його ж.* Україна перед Лігою Націй// Воля. — Відень, — 1921. — Т.1. — № 10.

³² Онацький Є. Українська дипломатична місія до Ватикану // Календар-альманах на 1954 рік. — Буенос-Айрес, 1954.

³³ Левицький Д. З дипломатичних споминів //Історичний календар-альманах «Червоної Калини» за 1939 рік. — Львів, 1938:

³⁴ *Марголін А.* Лондон // Там само.

³⁵ Украина и политика Антанты // Революция на Украине: по мемуарам белых. — М. — Л., 1930.

³⁶ Дипломатія УНР і Української Держави в документах і спогадах сучасників. У двох томах. — К., 2008.

³⁷ Биховський Л. Книгарні. Бібліотеки. Академія: спомини 1918–1921 рр.// Самостійна Україна. — Чикаго, 1965. — № 6, 7, 8, 9, 10, 11–12; 1966. — № 1, 2, 5, 6, 7; Биховський Л. Книгарні. Бібліотеки. Академія: спомини (1918–1922). — Мюнхен — Денвер, 1971.

³⁸ Цегельський Л. Від легенд до правди: спомини про події в Україні, зв'язані з першим листопадом 1918 р. — Нью-Йорк, 1960.

³⁹ Кедрин І. Виправлена правда: події в Україні 1918 р. у кривому дзеркалі споминів д-ра Л. Цегельського. — Нью-Йорк, 1963.

⁴⁰ *Левецький К.* Перший державний секретаріат у Львові // Український скиталець — Відень, 1923. — № 11; *Трильовський К.* Мої перші дні у ЗУНР // Літопис Червоної Калини. — Львів, — 1936. — № 11; *Паліїв Д.* Листопадова революція: з моїх споминів. — Львів, 1929; *Кузьма О.* Листопадові дні 1918 р. — Львів, 1931; *Рудницька М.* Львівське жіноцтво під час листопадового перевороту // Вісті комбатанта. — Торонто, 1969. — № 1.

⁴¹ *Назарук О.* Рік на Великій Україні: конспект споминів з української революції. — Відень, 1920; Так само. — Нью-Йорк, 1978; *Назарук О.* Дещо про те, чому ми не закріпили Української Держави // Календар Українського народного союзу на рік звичайний 1922. — Нью-Йорк, 1922; *Його ж.* Спомин про те, які були перші кроки гетьманської ідеї у глибині народних мас після великої катастрофи нашої державності // За велич нації. У двадцяті роковини відновлення Української Гетьманської Держави. — Львів, 1938.

⁴² *Назарук О.* Галицька делегація в Ризі 1920 р. спомини учасника. — Львів, 1930.

⁴³ *Коновалець Є.* Причинки до історії Української революції. — Прага, 1928; Там само. Київ. — 1991. — №10; *Його ж.* Причинки до історії ролі січових стрільців в українській революції // Розбудова нації. — Прага, — 1928. — № 2–3.

⁴⁴ *Мельник А.* Київ-Мотовилівка-Карабчіїв, де наші серця сповнялися гордошів та радощів // Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974; *Дашкевич Р.* Артилерія січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. — Нью-Йорк, 1965; Фрагменти цих спогадів були також опубліковані у часописі «Україна. Наука і культура» — К., 1994. — Вип.28; *Думін О.* Табор окремого загону січових стрільців в Білій Церкві // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1935. — № 3; *Його ж.* До початків організації наддніпрянських Січових Стрільців: спогад // Вістник. — Львів, 1938. — № 7–8; *Сушко Р.* Січові Стрільці за Центральної Ради (мої спомини про першу сотню СС) // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1928р. — Львів; К., 1927; *Заклинський М.* «А ми тую стрілецьку славу збережемо»: спомини з визвольної війни. — Львів, 1936.

⁴⁵ *Шухевич С.* Спомини з Українсько-Галицької армії (1918–1920). У 5-ти ч. — Львів, 1929; *Його ж.* За гетьманських часів в Одесі // Історичний календар-альманах Червоної Калини на рік 1931. — Львів, 1930.

⁴⁶ *Кравс А.* За українську справу: спомини про 3-й корпус УГА після переходу за Збруч. — Львів, 1937; *Курманович В.* Відворот УГА за Збруч // Літопис Червоної калини. — Львів, 1934; *Безручко М.* Група С.С. в боях на підступах до Кам'яця-Подільського. Бій під Смотричем 22 липня 1919 року // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1927 рік. — Львів; — К., 1926.

⁴⁷ *Гофман М.* Записки и дневники. 1914–1919. Л., 1929; *Людендорф Э.* Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. — Москва — Минск, 2005; *Чернин О.* У світовій війні. М., — Л., 1925.

⁴⁸ *Groener W.* Lebenserinnerung. Jugend. Generalstab. Wertkrieg. — Gottingen, 1957.

⁴⁹ *Дмитришин В.* Повалення німцями Центральної ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. — 1994. — № 1.

⁵⁰ *Гуммерус Г.* Україна в переломні часи: шість місяців на чолі польового командування у Києві. — К., 1997.

⁵¹ *Омелянович-Павленко М.* Спомини // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1929. — Кн. 10, 11, 12; — 1930. — Кн. 1, 2, 4, 6; *Його ж.* На чолі запорожців в 1919 р. у боротьбі з денікінцями // Дніпро. — Львів, 1929; *Його ж.* На Україні, 1917–1918. Спомини. — Прага, 1935.

⁵² ЦДАВО України. — Ф. 4012. — Оп.1 — Спр. 14.

⁵³ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма (1917–1920). — К., 2007.

⁵⁴ *Петрів В.* Спомини з часів української революції (1917–1921). У 4-х ч. — Львів, 1927–1931.

⁵⁵ *Петрів В.* Уривок із споминів // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1929 рік. — Львів, 1929; *Його ж.* Декілька слів про Запорозький імені кошового отамана Костя Гордієнка полк кінних гайдамаків // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1928. — № 4; *Його ж.* Житомирська юнацька школа: формування, наука, бої, перший випуск української старшини. Сторінки з недрукованого щоденника / Літопис Червоної Калини — Львів, 1936. — № 5, 6, 7–8, 11; — 1937. — № 1, 3, 6.

⁵⁶ *Петрів В.* Неторованим шляхом: спомини з історії української революції 1917–1921 рр. // Вітчизна. — К., 1993. — № 3–4, 5–6, 7–8, 11–12; 1994. — № 1–2, 5–6, 9–10; 1995. — № 3–4, 5–6.

⁵⁷ *Петрів В.* Військово-історичні праці. Спомини. — К., 2002; *Його ж.* Військово-історичні праці. Листи. — К., 2004.

⁵⁸ *Авраменко Н.* Спомини запорожця. — К., 2007.

⁵⁹ *Махно Н.* Русская революция на Украине: от марта 1917 г. по апрель 1918 г. — Кн. 1. — Париж, 1929. — Кн. 2. — Париж, 1936. — Кн. 3. — Париж, 1937.

⁶⁰ *Махно Н.* Воспоминания. — К., 1991.

⁶¹ *Махно Н. И.* Воспоминания, материалы и документы. — К., 1991.

⁶² *Махно Н.* Воспоминания (март 1917—декабрь 1918 гг.)// *Аришинов П. А.* История махновского движения (1918—1921); *Махно Н.* Воспоминания. *Кузьменко Г. А.* Дневник, 19 февраля 1920 — 28 марта 1920. — М., 1996; *Махно Н.* Воспоминания (март 1917—декабрь 1918 гг.). — Х., 1998.

⁶³ *Махно Н.* Сповідь анархіста. — К., 2008.

⁶⁴ *Юртик Г.* Звенигородський кіш вільного козацтва // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1922. — Кн. 2.; *Його ж.* Стихія (Зі споминів) // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1922. — Кн. 3; *Його ж.* Другий Всеукраїнський військовий з'їзд. Перший Універсал // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1923. — Кн. 3, 4.

⁶⁵ *Тютюнник Ю.* З поляками проти України. З передмовою і примітками М. Любченка. — Х., 1924. У 1991 р. в Києві вийшло препринтне видання цих спогадів.

⁶⁶ *Какуріна Н.* Как сражалась революция. — М., 1928.

⁶⁷ Див. «Україна». — 1992. — № 1–2; «Слово і час». 1993. — № 10–12; 1994. — № 1–2.

⁶⁸ *Чикаленко Є.* Щоденник. Т. 2 (1918–1919). — К., 2004; *Чикаленко Є.* Щоденник. 1918–1920. — Київ — Нью-Йорк, 2005.

⁶⁹ *Винниченко В.* Щоденник. Т. 1. 1911–1920. — Едмонтон — Нью-Йорк, 1980.

⁷⁰ *Донцов Д.* Рік 1918. — Київ–Торонто, 1954.

⁷¹ *Донцов Д.* Рік 1918 // Хроніка 2000. — 1997. — № 17–18; № 19–20.

⁷² *Шаповал М.* Щоденник: від 22 лютого 1919 р. по 31 грудня 1924 р. Ч. 1. — Б. м., 1958.

⁷³ *Жуковський О.* Записна книжечка з 1919 р. // Український історик. — 1983. — № 2–4; — 1986. — № 1–2, 3–4.

⁷⁴ *Вернадський В.* Дневники, 1917–1921. — Ч. 1. Октябрь 1917 — январь 1920. — К., 1994. *Його ж.* Дневники, 1917–1921. Ч. 2. Январь 1920 — март 1921. — К., 1997. Частково записи за травень-червень 1918 р. публікувалися в «Українському археографічному щоденнику». — 1992. — Вип. 1.

⁷⁵ *Деникин А.* Очерки русской смуты. Т. 1–2. — Париж, 1920–1922; Т. 3–4. — Берлин, 1924–25; У 2002 мінське видавництво «Харвет» перевидало цю працю у п'яти книгах; *Врангель П.* Записки. Ноябрь 1916 — ноябрь 1920 г. В 2-х томах. — Минск, 2002; *Краснов П.* На внутреннем фронте. — Л., 1927; *Краснов П.* На внутреннем фронте. В донской станице при большевиках. Всевеликое войско Донское. — М., 2003.

⁷⁶ Белое движение. Мемуары А. И. Деникина, П. Н. Краснова, П. Н. Врангеля. — М., 2006.

⁷⁷ *Деникин А.* Очерки русской смуты. Белое движение и борьба добровольческой армии. Май — октябрь 1918. Воспоминания и мемуары. — Минск, 2002. — С. 52.

⁷⁸ *Деникин А.* Очерки русской смуты. Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 — март 1920. — Минск, 2002. — С. 111.

⁷⁹ *Врангель П.* Записки. Ноябрь 1916 — ноябрь 1920. Т.1. — С. 92.

⁸⁰ *Краснов П.* На внутреннем фронте. — С. 30–305.

⁸¹ *Черячукин А.* Донские делегации на Украину и в Белград. — 1924. — № 3.

⁸² *Герцог Г. Лейхтенбергский.* Так начиналась «Южная Армия» // Архив русской революции. — Т. VIII. — Берлин, 1923.

⁸³ *Залесский П.* Южная армия. Краткий исторический очерк // Донская летопись. Белград. — 1924. — № 6.

⁸⁴ *Шульгин В.* Последний очевидец. Мемуары. Очерки. Сны. — М., 2002; *Гурко В.* Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу. 1917–1918 гг. // Архив русской революции. Т.ХУ. — Берлин, 1924; *Трубецкой Е.* Из прошлого. Воспоминания. Из путевых заметок беженца. — Томск, 2000.

⁸⁵ *Гурко В.* Политическое положение на Украине при гетьмане // Революция на Украине по мемуарам белых. — М. — Л., 1930. — С. 213.

⁸⁶ Революция на Украине по мемуарам белых. Сост. С. Алексеев. М. — Л., 1930. Слід відзначити, що у серії «Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев» той же С. Алексеев упорядкував ще кілька ґрунтовних збірників, зокрема «Февральская революция», туди увійшли спогади О. Керенського, М. Родзянко, П. Мілюкова, А. Денікіна, П. Краснова та інших.

⁸⁷ *Маляревский А.* (Сумской А) на переэкзаменовке: П. П. Скоропадский и его время//Архив гражданской войны. — Берлин, 1923, Вып. 2. *Його ж.* Скоропадский — Гетьман всея Украины. — К., 1918; *Кочубей В.* Генерал Павел Скоропадский. Из личных воспоминаний// Военная быль. — № 95–96 — Париж, 1969;

⁸⁸ *Могиланский Н.* Трагедия Украины. (из пережитого в Киеве в 1918 году)// Архив русской революции. Т. XII. — Берлин, 1923.

⁸⁹ *Мілюков П. Н.* Дневник (Переговоры с немцами в 1918 году)// Новый журнал. — Нью-Йорк, 1961. — Кн. 66.

⁹⁰ *Дневник П. Н.* Милукова. 1918–1924. — М., 2005.

⁹¹ *Затонський В. П.* Из спогадів про українську революцію// Літопис революції. — 1929. — № 4, 5–6; — 1930. — № 5.

⁹² Там само. — 1930. — № 5–6.

⁹³ *Антонов-Овсеенко В. А.* Записки о гражданской войне. М. — Л. — 1924. — Т. 2. — 1928. — Т. 3. — 1932.

⁹⁴ *Антонов-Овсієнко В. О.* У боротьбі проти Директорії// Літопис революції. 1929. — № 5–6; — 1930. — № 1, 2, 3–4, 5; *Його ж.* В боротьбі проти Денікіна й союзницької окупації//Там само. — 1930. — № 1–2.

⁹⁵ *Бош Е. Б.* Год борьбы: борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. — М. — Л., 1925.

⁹⁶ *Петровський Г. Н.* Очерк из Октябрьской революции в Донбассе// Летопись революции. — 1922. — № 1; *Квиринг Э. И.* Екатеринославский совет и Октябрьская революция // Там само; *Покко С.* Организация и борьба Красной гвардии в Харькове// Там само; *Кулик І.* Жовтневі дні у Києві// Там само; *Ряпо Я.* Борьба сил в Октябрьскую революцию на Николаевщине// Там само; *Іванов А.* Центраная Рада и Киевский совет//Там само. — 1922. — № 2; *Терехова Р. Я.* Берестово-Богодухово — Кальмиусский район (1903–1918 гг.)//Там само. — 1923. — № 5; *Зайцев Ф.* Как мы творили Октябрь (1917–1918 гг. в Юзовке)// Там само. — 1925. — № 4.

⁹⁷ *Латчинский Г.* З перших днів Всеукраїнської влади// Літопис революції. — 1927. — № 5–6; *Його ж.* Перший період Радянської влади на Україні. ЦВКУ та Народний Секретаріат // Там само. — 1928. — № 1.

⁹⁸ *Мазлах С., Шахрай В.* До хвилі (Що діється на Україні і з Україною). — Саратов, 1919.

⁹⁹ *Комаренко Н. В.* Журнал «Літопис України». Історіографічний нарис. — К., 1970. — С. 122–123.

¹⁰⁰ Из истории Октябрьской революции в Киеве (воспоминания участников). — К., 1927; 1917 год в Харькове. Сб. статей и воспоминаний. — Днепропетровск, 1927; Борьба за Октябрь на Артемовщине. Сб. воспоминаний и статей. — Х., 1929.

¹⁰¹ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. — К., 1957; Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни. — К., 1967.

¹⁰² Борці за Жовтень розповідають. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині. — Дніпропетровськ, 1957; Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни (1917–1920 рр.). — Миколаїв, 1959; В захиту революції. Воспоминания участников борьбы за власть Советов и начала социалистического строительства в Киеве и на Киевщине. — К., 1977.

¹⁰⁴ Нас вдохновляла революция. Воспоминания ветеранов гражданской войны. Изд. 2-е. — К., 1978.

¹⁰⁴ *Бош Е. Б.* Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. Изд. 2-е. — К., 1990; *Затонський В.* Из спогадів про українську революцію//Архіви України. — Боротьба за Київ, січень 1918 року//Україна. — 1991. — № 2.